

Роль суб'єктивно-модальних компонентів у формуванні окремих різновидів спонукального значення (на прикладі спонукальних конструкцій із значенням «настійна вимога»)

Анотація

У статті проведений аналіз семантичної структури непрямих спонукальних висловлювань сучасної української мови. З'ясовано вплив прагматичних чинників та досліджено роль суб'єктивно-модальних компонентів на формування окремих різновидів спонукального значення. Встановлено, які саме суб'єктивно-модальні компоненти беруть участь у формуванні такого відтінку спонукального значення, як «настійна вимога».

Ключові слова: непрямі спонукальні висловлення, компонентний склад, суб'єктивно-модальні компоненти, прагматичні чинники.

Аннотация

В статье проведен анализ семантической структуры косвенных побудительных высказываний современного украинского языка. Выявлено влияние прагматических факторов и исследована роль субъективно-модальных компонентов на формирование отдельных разновидностей побудительного значения. Установлено, какие именно субъективно-модальные компоненты участвуют в формировании такого оттенка побуждения, как «настойчивое требование».

Ключевые слова: косвенные побудительные высказывания, компонентный состав, субъективно-модальные компоненты, прагматические факторы.

Annotation

In the article the research of peculiarities of the semantic organization of the indirect imperative utterances of the modern Ukrainian language has been made. The influence of the pragmatic factors and the role of subjective and modal components for different types of illocution have been studied. The analysis has revealed the subjective and modal components which help to create such kind of imperative meaning as “authoritative demand”.

Key Words: Indirect Illocutive Utterances, component structure, subjective and modal components, pragmatic factors.

Аналіз спонукальності як семантичної категорії передбачає вивчення тих відтінків, які звичайно розглядаються як різновиди спонування. Факт наявності семантичних різновидів спонукального значення (наприклад, таких, як наказ, настійна вимога, прохання, порада і т. ін.) хоч і визнається мовознавцями, однак у питанні про їх класифікацію є багато різнотлумачень і суперечностей. У більшості лінгвістичних описів окремі різновиди спонування згадуються лише як приклади значення волевиявлення. Дехто з дослідників намагається систематизувати основні вияви волюнтаристичних відношень за інтенсивністю (Л.В. Бережан), або з урахуванням зацікавленості мовця й адресата у виконанні дії (Л.В. Фоміна), або залежно від стосунків між учасниками мовленнєвого спілкування та їхнього ставлення до дії (О.П. Володін, О.І. Беляєва, М.Ф. Косилова, В.С. Храковський). Проте повний перелік відтінків спонукального значення, а також системний опис компонентного складу кожного з різновидів спонування відсутні, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Вихідним у компонентному аналізі спонування є положення про те, що спонукальна модальність являє собою різновид так званої «модальності здійснення». Річ у тім, що відображуваний у спонукальному висловленні стан речей – завжди ірреальний, його лише належить втілити в життя. На основі відображення певного стану речей як ірреального формується «велике коло модальних значень, смисл яких полягає у вказівці на поворот від ірреальності до реальності», тобто в здійсненні цього стану речей [3, с. 79-80]. Це й становить зміст «модальності здійснення», типовим виявом якої є спонування.

Значення спонукального висловлення, а відтак, і компонентний склад спонування, формуються завдяки складній взаємодії позамовних чинників. Це, передусім, намір, інтенція мовця, тобто те, чого він хоче досягти своїм висловленням від співрозмовника, якої поведінки він очікує від слухача. Велике значення має характер стосунків співрозмовників, такі їхні ознаки, як рівність/нерівність за соціальною роллю, віком і т. ін., тобто ознаки, що зумовлюють домінуючу позицію одного з комунікантів і залежність від нього іншого. Релевантним є також те, хто з учасників ситуації – мовець чи слухач – зацікавлений у виконанні дії.

Існують різні за характером ситуації спілкування, риси яких можуть суттєво впливати на значення спонукального висловлення й надавати йому певного звучання. Тому вивчення механізмів формування того чи іншого різновиду спонукального значення передбачає врахування цих позамовних чинників.

Під час семантичного аналізу спонукальних висловлень були виділені основні суб'єктивно-модальні компоненти, які, комбінуючись, визначають характер їхньої семантики. Обов'язковими і безальтернативними для цих висловлень є такі два модальних значення, як ірреальність і волюнтативність.

Ірреальність характеризує певний стан речей як такий, що існує не в дійсності, а тільки в мисленні. Волюнтативність розглядається як вказівка на волю людини, спрямовану на виконання дії.

Ірреальності спонукального висловлення відповідає формування в його змісті окремих суб'єктивно-модальних значень, передусім значення можливості/неможливості, бажаності/небажаності, необхідності або відсутності такої необхідності. У висловленні виражається один із двох альтернативних варіантів кожного з цих значень, закріплений у відповідних групах лексем української мови.

Бажаність виявляє себе в спонукальних висловленнях як потреба, відповідність бажанням, інтересам мовця або слухача. Можливість – як умова чи засіб, необхідні для здійснення чогось. Необхідність – як вимушеність спонукуваної дії, потреба в ній, її обов'язковість.

З окремими з цих різновидів спонукально-модального значення пов'язане вираження певних відтінків спонукального значення: прохання, поради, вимоги тощо. При цьому кожне з цих значень взаємодіє з оцінним: спираючись на оцінку певної дії або стану речей, мовець може переконати в її необхідності, довести її можливість і бажаність. Оцінні семи виявляють свою значущість при вираженні таких різновидів спонукування, як, наприклад, прохання, порада, інструкція.

Важливим для формування різновидів спонукального значення є також такий семантичний компонент, як вказівка на категоричність / некатегоричність спонукування. Категоричним визнається те, що не припускає заперечень й інших тлумачень, крім тих, що належать мовцеві.

Для окремих різновидів спонукування важить також наявність у його компонентному складі семи авторизації: посилання на авторитетне джерело інформації, у тому числі оцінок, що надає переконливості порадам, застереженням (превентивним судженням), заборонам (прохібітивам).

Функціонуванню спонукування як модальності здійснення сприяє вираження невпевненості, навіть сумніву в можливості реалізації дії. У зв'язку з цим у компонентному складі спонукування можлива сема персуазивності. Вона вносить у

значення висловлення сумнівність відображуваного в ньому стану речей, невизначеності щодо його реалізації, уявлення про нього як лише можливий.

Разом із тим семантична структура спонукального висловлення значно складніша, ніж сукупність згаданих компонентів. Річ у тім, що, висловлюючи спонукання, мовець виражає саме свою волю щодо виконання дії слухачем, а інтереси мовця й слухача далеко не завжди збігаються. Тому для реалізації своїх планів мовець повинен довести доцільність, необхідність або бажаність виконання дії, нагадати про сприятливі/несприятливі наслідки її виконання/невиконання та т. ін., тобто мотивувати своє спонукання.

Аналіз непрямих спонукальних висловлень довів важливу роль оцінного компонента у формуванні окремих різновидів спонукання: прохання, поради, вимоги. З'ясувалося, що функціонування спонукальних висловлень в одному зі згаданих різновидів залежить від ознак мовленнєвої ситуації, яка їх породжує: складу учасників та їхніх характеристик, від стосунків між ними, їхнього ставлення до спонукуваної дії. Ці чинники впливають на компонентний склад спонукального значення, визначаючи специфічні риси кожного з його виявів.

Через те, що спонукальне висловлення знаходиться під впливом багатьох позамовних чинників, воно може поєднувати в своїй структурі кілька семантичних компонентів, лише окремі з яких є обов'язковими для будь-якого спонукання. Інші ж утворюють певні комбінації, формуючи той чи інший характер спонукання. Як відзначалося раніше, характерною особливістю всіх спонукальних висловлень є наявність у їхній семантичній структурі обов'язкових компонентів «ірреальність» (що відповідає уявленню про спонукальну модальність як модальність нереальну) і «волюнтативність» (оскільки спонукання – це завжди виявлення чиеїсь волі). Завдяки ж додатковим семантичним компонентам, які або підсилюють основне значення, або надають йому певного відтінку, висловлення й набуває у конкретній імперативній ситуації тих чи інших відтінків спонукального значення, як-от, наприклад, конструкції зі значенням «настійна вимога».

Рішуча форма волевиявлення й залежність слухача від мовця наближує значення «настійна вимога» до значення «наказ». Але від наказу її відрізняє неофіційність стосунків мовця й слухача, що позбавляє такі висловлення категоричності. Тому компонентний склад настійної вимоги, наближаючись до компонентного складу спонукань зі значенням наказу, відрізняється від них відсутністю компонента «категоричність». Таким чином, значення настійної вимоги створюється сполученням сем “ірреальності”, а саме “необхідності”, і “некатегоричної

волюнтативності”. Волевиявлення має у цьому випадку характер неофіційного розпорядження, наприклад:

[Семикласник Генюк спіймав Нестора на великій перерві в коридорі і потягнув до свого класу.

– *Ти, артисте з погорілого театру, ти, напевне, «Фауста» знаєш напам'ять,] то будеш за мене відповідати! (Р. Іваничук).*

На думку Л.В. Фоміної, відмінність вимог від наказів полягає в тому, що людина, яка наказує, виходить із того, що вона має певну владу над адресатом. Людина ж, яка вимагає, знає, що в конкретному випадку, за конкретних обставин адресат повинен виконати вимогу. Підставою для такого припущення слугує існуюча загальна думка про те, як треба поводитись у відповідній ситуації [2, с. 68].

Отже, звертаючись до слухача з вимогою, мовець переконаний, що він має підстави наполягати, щоб той реалізував заданий напрямок дій, як, наприклад, у звертанні батька до сина:

Ну, годі. Марш за уроки! (Гр. Тютюнник).

Вимога може стосуватися не самої дії, а її вибору, як у висловленні:

Але вибирати мушиш... Чи, може, мені за тебе вибрати? (Вал. Шевчук).

Сприймання цього висловлення як настійної вимоги впливає зі значення необхідності властивого модальному дієслову *мушити*, зверненому до слухача. Однак пропозиція, якої стосується цей модус, є специфічною: вона моделює звичайну ситуацію вибору. Йдеться про вибір між бажаним, але непотрібним, з одного боку, і небажаним, але необхідним, з іншого. Отже, завдання мовця – примусити слухача зробити непростий для нього вибір. Цим пояснюється наявність супровідного висловлювання *Чи, може, мені за тебе вибрати?*, за своєю стилістикою – риторичного запитання: воно виконує в цьому контексті функцію інтенсифікатора. Те, що висловлення сприймається як вимога, а не, скажімо, як пропозиція, забезпечується модальним компонентом «необхідність»: маючи на увазі єдиний можливий напрямок поведінки, мовець вимагає від слухача діяти відповідно до його планів.

Неофіційний характер вираження спонукання дозволяє вживати висловлення з основним значенням настійної вимоги в різноманітних ситуаціях, тоді як коло мовних ситуацій, у межах яких функціонує наказ, значно вужче. Право наказувати дає посада. Право вимагати надається не через соціальну субординацію: батьки можуть вимагати від своїх дітей певної поведінки (помити руки, лягати спати, сідати за уроки); власник якоїсь речі вимагає обережного поводження, щоб її не

пошкодити, не зламати; людина, яка підозрює, що їй брешуть, може вимагати правди; людина, яка позичила гроші, може вимагати їх повернення. У випадку офіційного спілкування наказує начальник, підлеглий же може вимагати: якщо він вважає вчинки начальника несправедливими, такими, що шкодять справі або стосункам у колективі, йому належить право вимагати вищої оцінки своєї роботи, підвищення платні, зміни умов праці тощо. Усі ці ситуації – офіційні й неофіційні – об'єднує те, що мовець упевнений у справедливості своєї вимоги. Підставою для вимоги можуть бути факти помилкової, шкідливої або навіть злочинної поведінки слухача. Тоді мовець намагається запобігти негативним діям співрозмовника, наприклад:

Прошу не забувати, що шахи – гра маршалів (Гр. Тютюнник).

Із сюжету оповідання відомо, що мовець учить двох хлопців грати в шахи; хлопці ж захоплюються грою настільки, що гра, як правило, закінчується сваркою або бійкою. Тому мовець – як учитель – наполягає на поважному ставленні одного гравця до суперника під час гри. До речі, що дієслово *прошу* у цьому реченні не експлікує значення прохання, а вказує на необхідність пам'ятати (“не забувати”), що «шахи – гра маршалів». Отже, сполученням сем «необхідність» і «волевиявлення» формується значення настійної вимоги (*Не забувайте, що шахи – гра маршалів*).

На відміну від ситуації наказу, що не припускає заперечення з боку адресата спонукування, ситуація, коли мовець вимагає чогось від співрозмовника, часто потребує коментування вимоги мовцем, мотивації його дій або певної поведінки. Такий коментар у контексті настійної вимоги має вигляд роз'яснення слухачеві причин вимоги мовця, а іноді являє собою застереження, попередження, докір або навіть погрозу, звинувачення. Такий коментар покликаний сформулювати в слухача мотив для відповідної дії.

Коментар-роз'яснення міститься, наприклад, у такому контексті зі спонукальним висловленням:

Ви повернете мені гроші, що взяли зимою, хабара, [я віддаю його державі за те, що п'ять місяців незаконно прожив у її кімнаті] (Гр. Тютюнник).

На перший погляд здається, що у цьому тексті відображено ситуацію, яку планує мовець для адресата і себе самого. Тому його висловлення може сприйматися як пропозиція до співрозмовника або заклик до дії. Однак стосунки між учасниками ситуації складніші: мова йде не просто про позичені гроші, а про хабар і незаконне проживання в державній квартирі. Оскільки брати хабар – це злочин, то слова мовця

набувають значення настійної вимоги й навіть шантажу, до якого вдається мовець, щоб добитися виконання дії співрозмовником.

Спонукальні висловлення набувають значення настійної вимоги також у ситуації, коли від людини вимагають певних вчинків, наголошуючи на поважних підставах для них. Така мотивація міститься у висловленні:

Гляди ж, сестро,- ти в мене тепер господиня, - щоб доволі було всячини на вечерю: бо я вернусь із ради не без гостей (П. Куліш).

У наведеному прикладі мовець звертає увагу слухача, сестри, на те, що їй надано статус господині (*ти в мене тепер господиня*). Це й вимагає від неї відповідної поведінки. Вимогу приготувати щедру вечерю супроводжує також роз'яснення підстави – очікуваного приходу гостей (*я вернусь із ради не без гостей*). Підсилює вимогу, робить її настійною наявність у структурі спонукального висловлення також попередження: *гляди ж...щоб...:* наголошуючи на відповідальності, яка лежить на слухачеві відповідно до наданого йому статусу, мовець формує мотив, тим самим спонукаючи слухача до необхідної дії.

Коментар у вигляді погрози міститься в контексті такого спонукального висловлення-настійної вимоги:

Хлопці! Додому! Всі додому! Хто зостанеться, тому сам розіб'ю пику (В. Винниченко).

Мовцеві належить у цій ситуації подвійна роль: і як того, хто наказує, і як підлеглого. Ігнорування слухачами дії, до якої спонукає їх мовець (*хто зостанеться*), може викликати незадоволення начальства й мати для самого мовця негативні наслідки. Тому мовець вдається до роз'яснення у вигляді погрози: він попереджає слухачів про можливі негативні наслідки їхньої поведінки, якщо вони не поведуться згідно з його волею. Це й надає вимозі ознаки настійної.

Ефективною формою впливу на співрозмовника є звинувачення: звинувачуючи, мовець намагається примусити слухача діяти згідно зі своїми бажаннями, наприклад:

[Контролер не впускав фігуру. Фігура кричала:]

- Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на задвірках! (М. Хвильовий).

У цій ситуації мовець намагається примусити контролера пропустити його на концерт без квитка, звинувативши контролера в упередженому ставленні до комуністів. Звинувачення базується в цьому висловленні на негативній оцінці поведінки слухача, яка виражена емоційно маркованим висловом *Як смієте!* Дія, до якої спонукає мовець, висловлена тут імпліцитно. Вона виводиться з висловлення-

звинувачення: *комуністів не пускаєте, а треба пускати; я за них, отже я комуніст, мене треба пустити, пустіть.*

Мовець може спонукати слухача до вчинків, знаючи наперед, що вони неможливі для нього, наприклад:

То ви, Даниле Кіндратовичу, може, скажете голові в очі, откровенно, що не уважаєте його, що він для вас не авторитет? (Гр. Тютюнник).

Те, що слухач не може цього зробити, висвітлює неетичність його поведінки щодо голови й надає висловленню вигляду звинувачення.

Настійна вимога звучить у висловленні:

А чи не пора б тобі хату обмазати? Дві баби в хаті – матір і дочка, а хата облуплена, мов пуста (М. Кропивницький), -

яке вилучено з діалогу між чоловіком і його дружиною. Чоловік – мовець – вважає, що займатися господарством – обов'язок жінки. Негативно оцінюючи вигляд хати (*хата облуплена, мов пуста*), мовець звинувачує свою дружину (а разом із нею і дочку) в тому, що вона не виконує своїх обов'язків. Тому питання *А чи не пора б тобі хату обмазати?* – риторичне і сприймається як настійна вимога обмазати хату.

Мовець може звинувачувати слухача в порушенні правил гри, наприклад:

[Вони... совали фігурки по шахівниці, перекрикуючи один одного:]

- Куди ж ти ото коня втулив?! Буквою «ги» – забув? (Гр. Тютюнник).

Звинувачення спонукає слухача змінити поведінку й діяти відповідно до правил.

Значення настійної вимоги може сполучатися зі значенням «авторизації», тобто з посиланням на певне джерело інформації. Так, висловлення, де зафіксований порядок дій, на який орієнтується мовець і наслідувати який він закликає слухача, містить посилання на авторитетне джерело – книжку:

Ти знов кролям трави вкинула? А я тобі що казав? У книжці оно прописують: хай калієву сіль лижуть, тоді шкурки линять не будуть (Гр. Тютюнник).

У висловленні

Чи не сказав би ти мені, Славку, славний прихвостень дівочий, що то була за «русалка» коло дуба і кого то другого бачив хлопчик на дубі? Га? (С. Васильченко) –

вимога сказати правду звучить саркастично: оскільки існування русалок не доказане наукою і розповіді про зустрічі з ними вважаються вигадками, мовець недовірко й насмішковано ставиться до розповіді Славка про русалку. Сарказм експлікується семантикою звертання, у якому поєднуються слова, що входять до різних семантичних груп: прикметник високої оцінки *славний* і принизливе *прихвостень дівочий*.

Як настійна вимога звучать питальні висловлення в такому контексті:

Ти куди ото пішов – га? А з чобіт зерно висипав? Чи, може, думаєш, я не бачив, як ти нарошине грузився по вороху, щоб за халяви набралоя? (Гр. Тютюнник).

Значення вимоги впливає зі звинувачення його в крадіжці. При цьому мовець не залишає слухачеві шансів на виправдання, посилаючись на джерело інформації: він бачив це на власні очі (*може, думаєш, я не бачив...?*). Іронічний відтінок у репліці мовця пояснюється тим, що «злочинцю», незважаючи на хитрощі, не вдалося його обдурити:

Я знаю, що ти несеш в чоботах зерно, а ти й не підозрював, що я це знаю.

Настійна вимога може виражатися також через удаване здивування мовця з приводу вчинків слухача, наприклад:

Що ж ти нас не благословляєш, панотче? – [Каже Сомко Череваневі] (П. Куліш).

Оформлюючи своє висловлення як питання, мовець ставить під сумнів правомірність поведінки слухача й тим самим вимагає від нього певних дій. Це речення належить до так званих питально-спонукальних речень, що поряд з похідним спонукальним значенням зберегло у своїй семантиці значення питального речення, а саме запитання про причини певної поведінки співрозмовника. Справжня же мета Сомка – добитися благословення Череваня.

Настійною вимогою є спонукальне висловлення в такому контексті:

[Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом!] Княгиня, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора! (П. Куліш).

Учасники цієї ситуації – переможець-козак і представниця переможених – польська княгиня, яка змушена прислужувати козакам під час обіду. За цієї ситуації повідомлення про необхідність чогось сприймається як настійна вимога забезпечити цю потребу. Позамовленневими стосунками комунікантів пояснюється також сарказм мовця. Вимога подавати вечерю супроводжується глузливим запитанням, чи не спить княгиня, відповідь на яке напевне відома мовцю. Тому як знущання звучить і звертання *Княгиня, моє ти золото!*: очевидно, що мовець у цій ситуації цінує не жінку як людину, а змогу принизити представника ворожого стану.

Сприймання висловлення як настійної вимоги сприяє також посилення на те, яку мету при цьому мовець переслідує:

Сподіваюся, мені дадуть коні, щоб довести прилади і книжки (Вал. Шевчук).

Повідомлення мовця про мету, досягнення якої неможливо без відповідних дій слухача, послуговує вираженню настійної вимоги.

Отже, значення настійної вимоги властиве висловленням із компонентним складом «ірреальність», а саме «необхідність», і «волюнтативність». Вони функціонують у ситуаціях неофіційного спілкування, особливістю яких є залежність слухача від мовця. Інтонація вимовляння може бути як нейтральна, так і рішуча, категорична.

Таким чином, кожному з досліджуваних мовленнєвих різновидів відповідає певний набір суб'єктивно-модальних значень. Аналіз підтвердив той факт, що обов'язковими для спонукального значення є семи "волюнтативність" та "ірреальність". Ірреальній складовій відповідає вираження у висловленні одного із суб'єктивно-модальних значень – можливості, бажаності, необхідності, що сприяє диференціації окремих різновидів спонукування. Кожний з цих типів взаємодіє з різною за характером оцінкою дій, процесів, станів речей – важливим складником спонукального значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Типология императивных конструкций / Ответств. ред. Храковский В.С. – Санкт-Петербург: Наука, 1992. – 300 с.

2. Фоміна Л.В. Комунікативна організація безсполучникового складного речення спонукального типу: Авт. дис. канд. філол. наук. – Харків, 2000. – 18 с.

Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности//Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Издательство Московского университета, 1984.